

ŞEYH ZÂFİR

(الشيخ ظافر)

Muhammed Zâfir b. Muhammed Hasen
b. Hamza Zâfir el-Medenî
(1829-1903)

Şâzelî-Medenî tarikâtı şeyhi.

Şubat 1829'da Trablusgarp'ın yaklaşık 200 km. doğusunda bulunan Mısrâte kasabasında doğdu. Dedesi Medine eşrafından Hamza Zâfir olup babası Muhammed Hasan el-Medenî, ata yurdu olan Mağrib'e giderek Fas'ta Şâzeliyye tarikâtının Derkâviyye kolunun kurucusu Mulây el-Arabî ed-Derkâvî'ye intisap etti. Derkâvî'nin 1823'te vefatından sonra Medine'ye dönerken Trablusgarp'a uğradı ve gördüğü ilgi üzerine burada kaldı. Muhammed Zâfir dinî ilimleri babasından tahsil ettikten sonra Tunus ve Cezayir'e gitti. Ardından Mısır üzerinden Medine'ye geçip burada iki yıl ikamet etti. Şâzelî-Derkâvî tarikâtının Medeniyye kolunun kurucusu olan babasına intisap ederek hilâfet aldı ve onun ölümünün (1847) ardından Şâzeliyye-Medeniyye tarikâtı şeyhi olarak irşad faaliyetine başladı. Bu dönemde Medeniyye Trablus, Tunus, Fizan, Mısır, Suriye ve Hicaz'da yayıldı.

Şeyh Zâfir'in nüfuzu 1860'lı yıllarda giderek artmaya başladı. Trablusgarp valiliği Mart 1860'ta Evkaf Nezâreti'ne başvurup kendisine müderrislik tevcih edilmesi talebinde bulundu. Temmuz 1860'ta Trablusgarp valiliğine tayin edilen Mahmud Nedim Paşa onunla dostane ilişkiler kurdu. 1870'te İstanbul'da Pertevniyal Vâlide Sultan'ın iltifatına mazhar olan kardeşi Hamza Zâfir ve Mahmud Nedim Paşa'nın tavsiyesiyle İstanbul'a davet edilen Şeyh Zâfir (Hüseyn Vassâf, I, 293) Osmanlı ileri gelenlerinin yanı sıra Şehzade Abdülhamid ile tanıştı. İstanbul'da açılan ilk Şâzelî tekkelerinden Balmumcu Tekkesi'nin bulunduğu Unkapanı civarında üç yıl kadar ikamet ettikten sonra Medine'ye döndü ve oradan Mısrâte'ye gitti. Bir rivayete göre Ağustos 1875'te tekrar sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'nın, diğer rivayete göre tahta çıkışının (31 Ağustos 1876) ardından II. Abdülhamid'in davetiyle ikinci defa İstanbul'a geldi. Ekim 1876'da Sadrazam Midhat Paşa onu Medine'ye göndermek istediği de II. Abdülhamid'in himayesinde 2 Ekim 1903'te vefatına kadar İstanbul'da kaldı.

Şehzâde Abdülhamid'in Süleymaniye Camii'nde namaz kıldığı bir gün Hamza Zâ-

Şeyh Zâfir Türbesi -Beşiktaş /İstanbul

fir adında bir şeyhe rastlayıp onunla dost olduğu ve kendisine intisap ettiği rivayet edilir (Osmanoğlu, s. 25). Hüseyin Vassâf ise Abdülhamid'in, İstanbul'a ilk gelişinde Şeyh Zâfir'e intisap ettiğini ve şeyhin Unkapanı civarında kaldığı eve gizlice gidip geldiğini kaydeder. Şeyh Zâfir'in bu sırada Abdülhamid'e tahta çıkacağını söyleyerek onun üzerinde etkili olduğu inancı yaygın bir kanaattir. İstanbul'a gelişinden itibaren Abdülhamid'in güvenini kazanan Şeyh Zâfir'in padişahla kurduğu sağlam ilişki sayesinde nüfuz ve itibarını arttırdığı görülmektedir. Bu çerçevede Unkapanı'ndaki Balmumcu Tekkesi yeniden inşa edilmiş, Beşiktaş'ta Serencebey Yokuşu'nda Ertuğrul Tekkesi adıyla bilinen cami-tevhidhâne, selâmlık, harem ve misafirhane yaptırılmıştır. Bu tekkenin haziresine defnedilen Şeyh Zâfir'in mezarının bulunduğu kısma 1903-1904 yıllarında tasarımı II. Abdülhamid'in saray mimarı Raimondo d'Aronco'ya ait olan ve İstanbul'da yer alan "art nouveau" eserlerinin önemlilerinden sayılan türbe, kitaplık ve bir çeşme ilâve edilmiştir (bk. ŞEYH ZÂFİR KÜLLİYESİ). Sultan Abdülhamid şeyhe çok değer verdiği için bazı cuma selâmlıklarında Ertuğrul Tekkesi'ne gitmiş ve bazı özel dinî günlerde onu Yıldız Sarayı'na davet etmiştir. Ayrıca şeyhin İstanbul'daki aile mensupları çeşitli rütbelerle taltif edilmiş, resmî kurumlarda görevlendirilmiş ve masrafları devlet tarafından karşılanmıştır. Mısrâte'deki tekkenin bakımı yapılmış, şeyhin Trablusgarp'ta kalan aile fertlerinin ihtiyaçları giderilmiştir.

Zâfir Efendi üstlendiği bazı siyasî görevlerle dikkat çekmektedir. *Ak̄vemü'l-mesâlik* adlı eserinde dile getirdiği reformcu görüşleriyle İstanbul'da tanınan Tunuslu Hayreddin Paşa'yı Abdülhamid'e tavsi-

ye ederek İstanbul'a çağrılmasını sağlamıştır. Aralık 1878 – Temmuz 1879 tarihleri arasında sadrazamlık görevinde bulunan Hayreddin Paşa bu görevi sırasında ve sonrasında onunla yakın diyalog içerisinde olmuştur. Fransa'nın 1881'de Tunus'u işgalinin ardından bölgede Fransa'ya karşı oluşturulan politikaların etkili kılınmasına katkı yapmaya çalışmış, bu amaçla kardeşi Hamza Zâfir'i Trablusgarp'a göndermiş. İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgali sürecinde Urâbî Paşa ile irtibata geçerek işgali önlemeye gayret etmiştir. İslâm âleminin çeşitli bölgelerinden ve özellikle Arap vilâyetlerinden gelen müslümanları sarayın desteğiyle Ertuğrul Tekkesi'nde ağırlayarak sultan-halifenin nüfuz ve itibarını arttırmak için çaba sarfetmiş, kuvvetli bağlantılarının bulunduğu Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de sultana itaat ve sadakati kuvvetlendirmeye çalışmıştır. *el-Envârü'l-kudsiyye* ve *en-Nûrû's-sâtî* adlı eserlerinde Sultan Abdülhamid'in hilâfetine vurgu yapmış, onu âdil, şeriata uyan ve müslümanların iyiliği için gayret gösteren bir sultan olarak takdim etmiştir. Şeyh Zâfir kaynaklarda bir görev verilmediği sürece devlet işlerine karışmayan ve daha çok tasavvufi kimliğiyle nüfuz kazanan bir şahsiyet diye zikredilir.

Eserleri. 1. *el-Envârü'l-kudsiyye fi tenzihi turukü'l-kavmi'l-aliyye*. Şâzeliyye tarikâtına dair olan eser 17 Cemâziyelevvel 1297'de (27 Nisan 1880) tamamlanmış olup saraya sunulan nüshasının (İÜ Ktp., TY, nr. 4648) baştan 337 sayfası Türkçe, bu kısmın hâşiyeleriyle metnin devamı Arapça'dır (İstanbul 1302, 423 sayfa). Yaygın olan diğer nüshası Arapça olarak yayımlanmıştır (İstanbul 1304, 303 sayfa). Mısır baskısında (1320, 96 sayfa) İstanbul'da neşredilen Arapça nüshanın Sultan Abdülhamid'in hilâfetiyle ilgili sayfaları çıkarılmış ve diğer bazı kısımlar kısaltılmıştır. **2.** *en-Nûrû's-sâtî ve'l-burhânü'l-kâfî* (İstanbul 1301). 17 Cemâziyelevvel 1298'de (17 Nisan 1881) tamamlandığı belirtilen eser *Şâzeliyye Tarikatının Esasları* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (trc. Muhammed Önder, İstanbul 2006). Şeyh Zâfir'in *el-Envârü'l-kudsiyye* içinde *el-Vâzifetü'z-Zâfirîyye* ve *en-Nûrû's-sâtî* içinde *Ak̄rebü'l-vesâ'il li-idrâki me'âli muntehâbi'r-resâ'il* adlı iki risâlesi yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Yıldız-Maruzat Defteri, nr. 66, evrak nr. 379; nr. 67, evrak nr. 394; BA, İrade-Dahiliye, 734/60192, 789/64095; BA, İrade-ML, 56/1321 B-8; 60/1322 Ş-10; BA, YEE, 80/22, 80/39; BA, Y.MTV., 195/77; BA, Y.PRK.ASK, 38/69; BA, Y.PRK.TKM., 4/74; BA, İrade-TAL, 162/1316 Ş-

135; 184/1317 R-5; Veliyyüddin Yeken, *el-Ma'lûm ve'l-mechûl*, Kahire 1327/1909, s. 100-101, 169-177; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. Mehmet Akkuş – Ali Yılmaz), İstanbul 2006, I, 293, 297, 307, 308; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 897- 902, 939-940; J. S. Trimmingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford 1971, s. 113, 126; Osman [Nuri] Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, s. 869, 1075-1077; P. Bardin, *Algériens et Tunisiens dans l'Empire Ottoman de 1848 à 1914*, Paris 1979, s. 102-108; A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, London 1981, s. 244; Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid: Hâtıralarım*, İstanbul 1986, s. 25-26; Ş. Tufan Buzpinar, *Abdulhamid II, Islam and the Arabs: The Cases of Syria and the Hijaz (1878-1882)* (doktora tezi, 1991), The University of Manchester, s. 89-96; Zekî M. Mücâhid, *el-A'lâmü's-şarkıyye*, Beyrut 1994, II, 125-127; Abdülkâdir Zekî, *en-Nefhatü'l-'aliyye fi evrâdi's-Şazeliyye*, Kahire, ts. (Mektebetü'l-Müte'nebbî), s. 235-242; Mustafa Salim Güven, *Ebü'l-Hasan Şazili ve Şaziliyye* (doktora tezi, 1999), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 346-347, 369-392; Atilla Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara 1999, s. 267-269, 308, 342-343; Mustafa Kara, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri: 1839-2000*, İstanbul 2002, s. 33-34; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 603-608; Kamil Büyüker, *II. Abdülhamid Han'ın Şeyhi Şeyh Muhammed Zâfir Efendi ve Ertuğrul Tekkesi*, İstanbul 2004; Güngör Tekçe, *Zâfir Konağında Bir Tuhaf Zaman*, İstanbul 2007; M. Baha Tanman, "Ertuğrul Tekkesi", *DBİst.A*, III, 196-198; a.mlf., "Şazeli Tekkesi", *a.e.*, VII, 138-139; a.mlf., "Şazelilik", *a.e.*, VII, 139-140.

ŞİT TUFAN BUZPINAR

ŞEYH ZÂFİR KÜLLİYESİ

İstanbul Beşiktaş'ta XX. yüzyılın başında inşa edilen külliye.

Şazeliyye şeyhi Muhammed Zâfir Efendi için II. Abdülhamid tarafından Beşiktaş'ta 1305 (1887-88) yılında yaptırılan ve bugün cami olarak kullanılan Ertuğrul Tekkesi yanında 1903-1904 yıllarında inşa edi-

Şeyh Zâfir
Türbesi
ve Kütüphanesi –
Beşiktaş /
İstanbul

len külliye türbe, kütüphane ve çeşmeden oluşur. Şeyh Zâfir Efendi 2 Ekim 1903 tarihinde vefat edince Ertuğrul Tekkesi'nin hazinesine defnedilmiş, aynı yıl bir türbe inşası için saray mimarı Raimondo d'Aronco'ya proje siparişi verilmiştir. Udine Müzesi Arşivi'ndeki (İtalya) taslak ve çizimler, d'Aronco'nun bu konu üzerinde hayli çalışmaları ve denemeler yaptığını belgelemektedir. 1894 depremi sonrasında üstlendiği restorasyon çalışmalarında Osmanlı mimarisi hakkında bilgi edinen d'Aronco aynı zamanda "art nouveau" üslubunda yetkin bir kişiydi. d'Aronco, aykırı gibi görünen bu iki özelliği bir araya getirerek küçük fakat inceliklerle donanmış bu eseri inşa etmiştir. Külliye, mimarlık tarihi literatüründe tarihi ortamın değerlerini de içeren "art nouveau / secession" mimarlığının yetkin bir örneği olarak tanınır.

Türbe geleneksel kare planlı şemaya ve kütleyle uygundur (8,50 m. × 8,50 m.). Osmanlı mimari tasarımının belirleyici öğesi olan kubbe burada pozisyonunu korumaktadır. Ancak günümüzdeki kubbe formunun özgünlüğü şüphelidir. Unità Organizzativa Galleria d'Arte Moderna di Udine-Gallerie del Progetto Arşivi'ndeki projesinde alem kesimine kadar dilimli ve bombeli olan kubbenin izleri halen mevcut kubbe eteğinde durmaktadır. Bu form Alay Köşkü'nün ünlü dilimli kubbesini düşündürmektedir. Dilimli bölümün bitiminde alemin yerleştirildiği tepe kısmı da Alay Köşkü'nde olduğu gibi yükseltilmiş, kubbeyle barok bir görünüm verilmiştir. Geleneksel modeli değişimi içinde değerlendiren bu referans diğer öğelerde de sürdürülmektedir. Dekorasyon alanı olarak görse de d'Aronco, Osmanlı kubbesinin ayırt edici basık kubbe kasnağını ihmal etmemiştir ve içeride alt yapıdan kubbeyle geçiş için yine geleneksel bir form olan ve

Şeyh Zâfir
Türbesi'nin
dış cephesinden
bir taş süsleme
detayı

kâğırtı örtü sistemlerinde kullanılan tromp ögesine başvurmuştur. Halbuki kubbenin ahşap kaburgalı bir strüktürü vardır ve tromp kullanımı zorunlu değildir. Köşelerdeki kule öğeleri yukarıya doğru daralan eğik çizgileriyle bir üçgen çizerek yükselirken ağırlık kulelerinin geleneksel strüktürel işlevinden sıyrıldığını ve işlevinin yalnızca bir anlam ve gönderme olduğunu ortaya koyar. Yukarıda adı geçen arşivdeki özgün çizimler, d'Aronco'nun yeni Osmanlıcı (Osmanlı revivalist) esprisine ne kadar hâkim olduğunu kanıtlar; aynı zamanda Osmanlı mimarlığının yapısal geleneğinin sınırlarını aradığını belgeler.

Şeyh Zâfir Türbesi tasarımına bir "art nouveau / secession" örneğinde de bakılabilir. Sağır olan arka cephe dışındaki üç cephe birbirine eş biçimde düzenlenmiştir. Cephenin ekسنine yerleştirilmiş, Viyana örneklerini anımsatan dar ve yüksek pencerelerde, birer kenarları eğri konik üçgenlerden oluşan bir zemin üzerinde bir çift eşkenar dörtgen içine zeytin dallarından oluşan bitkisel motif vardır. Yandaki üçgen alanlarda bir mukarnas stilizasyonu olarak kabartma ve oyukların almasıyla yerleştirilmesiyle küçük kare motiflerin negatif-pozitif alması aynı çizgiyi örnekler. Altta yatay bir bant oluşturan kare pencereler ve köşelere yerleştirilmiş kare bezeme panoları, şaşırtıcı biçimde Amerikalı mimar F. L. Wright tasarımlarına bir anlatım yakınlığını gösterir. Sonuç olarak d'Aronco'nun Şeyh Zâfir Türbesi'nde geometrik dekorasyonun egemen olduğu bir yaklaşımla çalıştığı söylenebilir. İç mekânda restorasyonlardan önce kubbe üzerinde açık yeşil ve pembe renkli bir bezeme vardı. Serbestçe kıvrılan kenger yapraklarının çevrelediği daire biçimli bir madalyonun içine natüralist çiçek demetleri yerleştirilmiş, duvarlar pembe / somon renkte stuka ile çalışılmıştı.

Ayrı girişi olmayan kütüphane türbeden geçilerek girilebilen özel bir kitaplıktır. Kare planlı küçük kütüphane yine kubbe ile örtülüdür. Ancak bu kubbe, XIX. yüzyılın ahşap kaburgalı taşıyıcı sistemine uyan ve kubbenin geleneksel öğelerini kullan-